

KRONIEK

TIJDSCHRIFT HISTORISCH AMERSFOORT

JRG 18 • NR 4 • DECEMBER 2016

Vondsten in beerput

Meisje uit het Pesthuis

Een van de blikvangers op de tentoonstelling **Cold Cases Amersfoort** was de reconstructie van gezicht en kleding van het meisje met het oorjzer (zie *Kroniek* juni pp. 9-11). Was zij Marretje Willems, de verpleegster die in 1636-1637 in het Pesthuis diende? Museum Flehite wilde haar niet meer laten gaan en daarom heeft zij voorlopig een ereplaats gekregen in de nissengang.

Ep de Ruiter/Museum Flehite

Afscheid Joke Sickmann

Onlangs nam Joke Sickmann in de Mannenzaal afscheid als voorzitter van het Wijkmuseum Soesterkwartier. Natuurlijk blijft zij zeer betrokken. Op de foto staat zij midden tussen de vrijwilligersgroep, met boekje in de hand.

Bouwtekeningen

Sinds kort kunnen de gedigitaliseerde bouwtekeningen van bureau Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort geraadpleegd worden op www.archief.eemland.nl/collectie/bouwtekeningen. Het betreft ongeveer 5000 exemplaren van beeldbepalende- en monumentale gebouwen in en rond Amersfoort, uit 1825-2010. Zie bijvoorbeeld pp 6-7.

DIRK STEENBEEK
van Archief Eemland is toegetreten tot de redactie van de *Kroniek*.

**OPGRAVING
STOVESTRAAT**

**BELGENDORP
GEVONDEN**

JOOP TRAARBACH

JOODS ZILVER

**WINKELS
IN BINNENSTAD**

**HERINNERINGEN VAN
MIDDENSTANDERS**

**DE MUURHUIZEN
ZIJN OUDER**

**EEN NIEUWE
WITHOOS**

VERDER IN DIT NUMMER

- 20 WEDSTRIJD BELGEMONUMENT
- 21 DE FASCINATIE
- 22 DE SCHENKING
- 23 NIEUWE BOEKEN
- 24 AGENDA

Vondsten van herberg De Vergulde Valk

Glas en beer

De opgraving tussen Valkestraat en Stovestraat is afgesloten. Nu begint het verwerken van de vondsten, zoals eet- en drinkgerei. In deze *Kroniek* een eerste impressie.

**door FRANCIEN SNIEDER
& MATTIJS WIJCKER**

Amersfoort is een 'beerputarme' stad. Dat komt door het agrarisch karakter: tot ver in de 20e eeuw huisden boeren binnen de muren van de stad. Er was dus altijd wel een mestvaalt in de buurt waar men de beer makkelijk kwijt kon. Bij het archeologisch onderzoek op het terrein tussen Valkestraat en Stovestraat zijn echter liefst tien beerputten gevonden. De opgraving moet nog uitgewerkt worden, maar nu al is er een conclusie te trekken. De grote hoeveelheid beerputten is veroorzaakt doordat hier eeuwenlang een herberg stond.

DE VERGULDE VALK

De Valkestraat heette eerst Godschalkstraat. In de tweede helft van de 17e eeuw veranderde de naam dankzij herberg De Vergulde Valk, die gevestigd was op het terrein dat nu is onderzocht door de stadsarcheologen. Ontbeerlijk bij een herberg was een beerput: de herber-

gier kon moeilijk tegen zijn klanten met hoge nood zeggen 'zoek maar een plekje in de stal'. Bij het archeologisch onderzoek zijn beerputten gevonden uit de periode dat de herberg in historische bronnen voorkomt (17e-19e eeuw), maar ook van vóór die tijd. De oudste beerput dateert uit omstreeks 1400 en lag net

Wijnflessen en een champagnefles uit een beerput.

Overzicht opgravings-terrein, met onder de Valkestraat en boven de Stovestraat.

Centrum voor Archeologie

Jos Stöver, www.erfgoedfoto.nl

nen kledingstukken. Dit zijn alleen de grote vondsten die tijdens het legen van de beerput zijn aangetroffen. De rest zal nog worden gezeefd en daarbij veel kleine, maar niet minder interessante, vondsten opleveren.

WIJN

De inhoud van de tien opgegraven beerputten verschilt, maar per periode zijn er overeenkomsten. Zo zijn in die uit de 18e en 19e eeuw verschillende vrijwel complete (wijn)-flessen en tientallen kleipijpen gevonden. Maar alle beerputten hadden een relatief grote hoeveelheid eet- en vooral drinkgerei. Hiermee getuigen zij van het specifieke gebruik door een herberg. Ook kan een beeld worden verkregen van wat de gasten in de herberg voorgeschoteld kregen. De beer bevatte namelijk veel zaden, pitten en botten die goed bewaard zijn en nu geanalyseerd worden.

PAARDENSTAL

De datering van de oudste beerput, dus uit omstreeks 1400, maakt de herberg veel ouder dan tot nog toe bekend was uit de historische bronnen. De vroegst bekende vermelding van De Vergulde Valk dateert namelijk uit 1608, toen zich daar een hoogoplopende ruzie afspeelde. Maar er is er nog een andere aanwijzing voor het eerdere bestaan van een herberg. Aan de Stovestraat zijn de

CAR

De archeologen zijn bezig met het opmeten, documenteren en het troffelen op zoek naar vondsten.

GASTHUIS

De klanten van een Amersfoortse herberg waren kooplieden die een van de vele jaarmarkten bezochten. Zeker zijn dat ook bedevaartgangers geweest, die de stad massaal bezochten. Vooral op hoogtijdagen was het druk, wanneer het wonderdoende Mariabeeldje veel pelgrims lokte (in ieder geval vanaf 1444). Dichtbij de opgravingslocatie lag de Heilige-Geestkapel aan de Langestraat, waaraan in de Middeleeuwen een gasthuis verbonden was. De Vergulde Valk heeft mogelijk een relatie gehad met het gasthuis; bijvoorbeeld als een dependance. Hopelijk kunnen de opgravingsresultaten in samenhang met historisch onderzoek bewijs leveren voor deze theorie. Hierbij moet vermeld worden dat de sloop in 1997 zó verwoestend voor de ondergrondse resten is geweest, dat sporen en muren van de gebouwen van de herberg slechts heel fragmentarisch bewaard zijn gebleven. Een volledige reconstructie van wat ooit een herberg was zal helaas niet mogelijk zijn.

GLASNIJVERHEID?

Vóórdat er een herberg gevestigd was, hadden op het terrein andere activiteiten plaats gehad. Al in de 12e eeuw zijn verschillende sloten gegraven. Verrichtingen die ook bekend zijn uit andere opgravingen in de buurt en die te maken hebben met de ontwatering van dit oorspronkelijk natte gebied. Verrassender was de vondst van *hutkommen* (12e eeuw): gedeeltelijk in de bodem verzonken werkplaatsjes. Deze lagen naast elkaar en parallel aan de huidige Stovestraat. Het gebruik van deze hutkommen is nog niet duidelijk, maar misschien kan nadere bestudering van de vondsten hier meer licht op werpen. Brokstukken van een ovenwand maken deel uit van de vondsten en een eerste onderzoek wijst op glasproductie. Mocht dit zo zijn, dan is hier sprake van een heel spectaculaire vondst. De stadsarcheologen houden u op de hoogte!

Francien Snieder en Mattijs Wijker zijn stadsarcheologen.

Harold van den Hauten/CAR

ARCHEOLOG VINDT WIJNFLES IN BEERPUT

Wanneer archeologen een beerput vinden en merken dat deze nog vol is, dan worden ze meteen enthousiast. Dit is niet omdat een archeoloog nou zo graag met zijn handen in de poep zit, nee hier ligt een puur wetenschappelijke reden aan ten grondslag. Beerputten werden in het verleden niet alleen gebruikt om poep en plas in op te vangen, ze fungeerden vaak ook als vuilnisbak. Hierdoor leveren ze een 'hoop' informatie over de gebruikers en zijn eetgewoonten. **HAROLD VAN DEN HAUTEN/CAR**

resten van een stal gevonden, die in de 15e eeuw door brand is verwoest. Dat is een opzichzelfstaand gebouw geweest, want van een eventueel bijbehorende boerderij zijn geen sporen. Mogelijk is het de stal van de herberg geweest, waarin reizigers hun paard konden uitspannen en stallen.

Zoeken naar een vergeten Belgendorp

Amersfoort had in 1914-1918 drie woonoorden voor Belgische vrouwen en kinderen: Elisabethdorp, Albertsdorp en Nieuwdorp. Van het derde wist niemand meer waar het precies gelegen heeft. Verslag van een onderzoek.

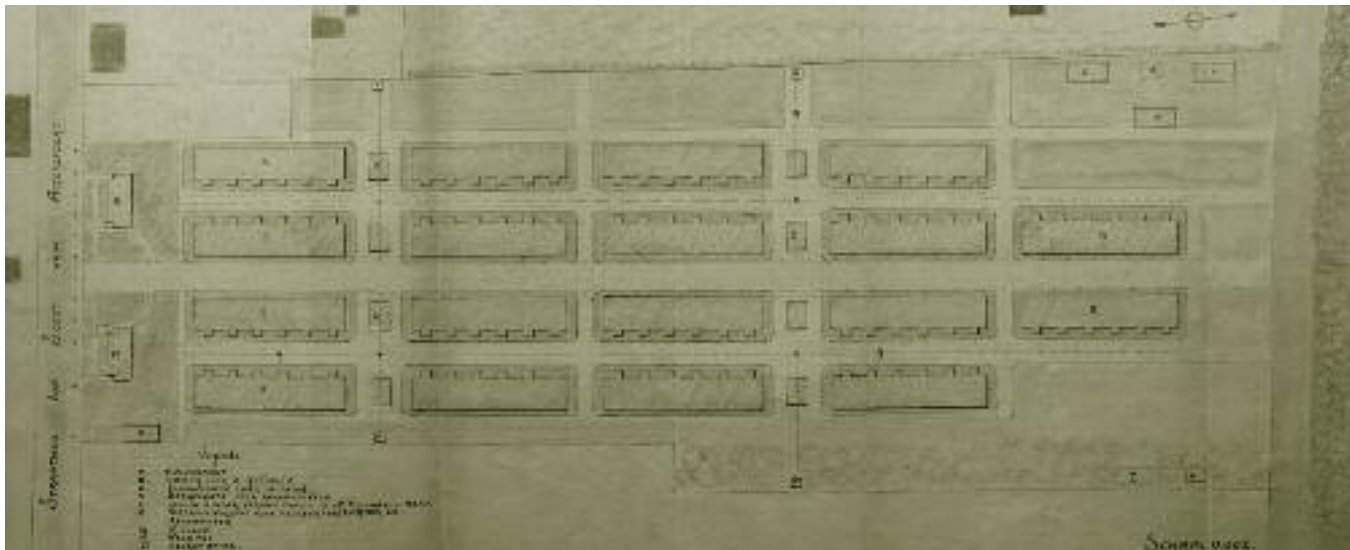
door **KEES GERRITSEN**

Na de komst van de Belgische vluchtelingen in oktober 1914 werden zij provisorisch opgevangen. 21.000 Belgen op 25.000 Amersfoorters was uitzonderlijk veel. De 16.000 soldaten zaten het krapst, in de Juliana van Stolbergkazerne met 3.000 bedden. Het zal duidelijk zijn dat dit leidde tot onmogelijke toestanden. Voor hen werd al in december een groot kamp met 15.000 bedden betrokken. De soldaten sliepen in enorme barakken, elk voor 250 man. Kamp Zeist lag net over de grens, in Soesterberg. Omdat het nogal afgelegen was kon het goed bewaakt worden door het Nederlandse leger.

Archief Eemland

Archief Eemland

Onder rechts en links:
De twee uitbreidingen
van het kamp.

BURGERKAMPEN

De 5000 vrouwen en kinderen van de soldaten werden opgevangen in alles wat maar een dak had. Ook voor hen moest er iets gebeuren. Zomer 1915 besloot men tot

Archief Eemland

Onder: Plattegrond
van het kamp (Archief
Eemland, archief Bouw-
en Woningtoezicht
1917-192 en -280,
1918-3).

de bouw van Elisabethdorp op de plek van het huidige asielzoekerscentrum in de Bokkeduinen, tegenover het Dierenpark. Belgische militairen bouwden de houten prefabwoningen op. In één huis woonden vaak wel drie of vier gezinnen. Er waren winkels, werkplaatsen, een kerk en scholen; het voelde echt als een eigen dorp. In eerste in-

stantie was de capaciteit 1800 mensen, maar Elisabethdorp werd in de loop van de tijd verschillende malen uitgebreid.

Begin 1916 volgde Albertsdorp aan de Amersfoortsestraat, op de grens met Soest. Het is nu een kamp voor gastarbeiders. Dit woonoord had een capaciteit van circa 600 mensen, elk gezin in een afgescheiden deel van een grote barak. Maar nog was het niet genoeg.

Het laatste woonoord was Nieuwdorp, in het Soesterkwartier. Het werd in augustus 1917 gebouwd aan de Straatweg naar Soest, nu beter bekend als Soesterweg. En dat was zo'n beetje het enige dat (nog) bekend was. Op de site van Archief Eemland staan zes foto's van dit woonoord, maar waar lag het dorp precies? Mensen die het misschien zouden kunnen weten haalden de schouders op, dus restte niet anders dan zelf onderzoek te doen.

WAAR LAG NIEUWDORP?

Navraag bij het Kadaster, de gemeente Amersfoort en Museum In Flanders Fields in Ieper leverde in eerste instantie weinig op. Uit krantenberichten uit die tijd was op te maken dat het woonoord in de buurt van de toenmalige villa Gretha gebouwd zou zijn. Daar waren zomer 1914 al enkele gegoede gezinnen opgevangen. Villa Gretha lag op de plek waar nu het woonhuis Soesterweg 451 staat. Lag daar dan ook Nieuwdorp?

Toen werd het idee geboren om te kijken naar aanvragen van bouwvergunningen. En dit was een schot in de roos. Met hulp van de medewerkers van Archief Eemland vonden we een dossier met de aanvraag uit augustus 1917, die ondersteund werd door een plattegrond en technische tekeningen van de barakken. Het kamp bood onderdak aan 669 mensen. In de aanvraag werd ook het perceelnummer genoemd en met een kadasterkaart konden we de plek van Nieuwdorp bepalen. En dat was toch een andere plaats dan wij in eerste instantie hadden

De ingang van Nieuwdorp.

aangenomen. Het kamp werd begrensd door de Soesterweg en de Noordewierweg, en de huidige Irisstraat-Crocsstraat en Hyacinthstraat.

MEER ONTDEKKINGEN

Min of meer per ongeluk kwamen we er achter dat Nieuwdorp uitgebreid is met plaats voor 198 personen, en dat was al in november. Waar zoveel mensen wonen is het niet ongewoon dat er ook kinderen zijn. We wisten al dat er onderwijs was in het kamp en later in een Belgische school voor oudere kinderen aan de Schimmelpenninckkade. De vraag werd gesteld of er dichterbij ook een school is gebouwd. Op zoek hiernaar deden we een leuke ontdekking. Het woonoord is nogmaals uitgebreid, aan de andere zijde van de Soesterweg, richting de huidige Wagenwerkplaats. Dit deel bood onderdak aan 336 mensen. En we vonden ook wat we eigenlijk zochten: in 1918 is achter Villa Gretha een school gebouwd die bestond uit verschillende gebouwen. Eén van die scholen kon ook gebruikt worden als kerk. Een aantal woningen was bestemd voor het onderwijzend personeel, dus dicht bij het werk. In theorie bood Nieuwdorp onderdak aan 1203 mensen; in de praktijk waren het 396 gezinnen bestaande uit 1754 personen.

Bij het verlenen van de bouwvergunning werd als voorwaarde gesteld dat alles zes maanden na beëindiging van de oorlog afgebroken en afgevoerd moest zijn. In een krantenbericht van 2 augustus 1919 staat inderdaad dat de drie dorpen verdwenen zijn. Er waren 33 schepen en 54 treinwagons nodig om het een en ander te vervoeren naar België. Ze waren daar bijzonder welkom, omdat er zoveel huizen waren verwoest. De Nederlandse regering heeft wel enkele woonblokken gekocht. Daarvan zijn er een paar nog jaren aan de Hyacinthstraat en de Anemoonstraat blijven staan. Het is niet bekend wat er mee gebeurd is.

VERDER LEZEN

■ Gerard Raven (red.), 'Belgen op de vlucht : gastvrij Amersfoort 1914-1918', themanummer *Kroniek* 16:3 (september 2014)

■ Jeanette Pors, 'Een stad vol vluchtelingen : Belgische burgervluchtelingen in Amersfoort tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)', *Flehite : historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 15 (2014) 6-31

Kees Gerritsen is vrijwilliger van Wijkmuseum Soesterkwartier.

De vreugde van het creëren

Johan Traarbach (1920-2006) was een toonaangevend expressionistisch schilder. Over hem gaan een nieuw boek en een tentoonstelling. Maar hij was ook leraar tekenen en handvaardigheid. Op de Jan Ligthartschool stopte hij ziel en zaligheid in de begeleiding van leerlingen.

door **WICHARD MAASSEN**

Toen de Jan Ligthartschool voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs hem een betrekking als leraar tekenen en handenarbeid aanbod, kwam dat voor Johan Traarbach op een welkom moment. Dat jaar, 1954, lag de schilder vrijwel permanent op bed; tweederde van een door tuberculose aangetaste long was verwijderd. Het was zeer de vraag of hij na deze pittige ingreep in staat zou zijn het fysiek inspannende werk van huisschilder weer op te pakken; dat was het vak dat Traarbach in de jaren dertig leerde op de ambachtschool. In 1939 had hij ook zijn tekenakte gehaald.

De Jan Ligthartschool was bedoeld voor kinderen uit eenvoudige milieus die anders zouden gaan werken. Hier smeedde de ouderwetse sociaal-democraat Ebbe de Boer (1909-1999) een hecht lerarenteam, bestaande uit louter geestverwanten. Bij Traarbach thuis werd van oudsher gestemd op de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), voorloper van de PvdA. Hij bleef die partij zijn

Een collage van het lerarenteam van de Jan Ligthartschool in de jaren zestig. Links Johan Traarbach, zittend op de grond. In het midden Ebbe de Boer, met bril.

leven lang trouw. De Boer was overigens ook actief lid van de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

TEN KOSTE VAN ZICHZELF

Traarbach voelde zich thuis op de school en stopte zijn ziel en zaligheid in het lesgeven. Dat ging wel ten koste van hemzelf. 'Ik heb het met veel liefde gedaan, met te veel liefde misschien,' vertelde hij de *Amersfoortse Courant* in 1999. 'Het leraarschap is een intensief vak. Je kon je eigen creativiteit niet kwijt; je moest voortdurend in de gaten houden dat je met jonge leerlingen had te maken, die je je eigen maatstaven niet kon opleggen. Aan mijn eigen schilderen kwam ik nauwelijks meer toe. Aan het eind van een lesdag was ik uitgeput, leeggezogen.' Dit spanningsveld was een belangrijke oorzaak van terugkerend ziekteverzuim, naast de fysieke klachten zoals jicht en nierstenen en periodieke psychische terugvallen waarmee hij een groot deel van zijn leven kampte. Er waren jaren bij dat hij maanden thuis zat. 'Dat was lastig, maar we hebben het nooit als een last ervaren,' zegt Jan van den Heuvel, destijds adjunct-directeur. Hij woonde vlak bij Traarbach en legde regelmatig ziekenbezoekjes af. 'We konden en wilden hem niet kwijt. Hij was een aimabel mens en een goede vakdocent.'

VORMING VAN TALENTEN

De Jan Ligthartschool maakte dankbaar gebruik van zijn veelzijdigheid. Traarbach ontwierp een nieuw logo, briefpapier en een omslag voor het schoolblad. Zijn decors voor theaterstukken oogstten bewondering. En al nam zijn productie door werkbeslommeringen af, hij blééf schilderen. Juist in de jaren zestig was zijn experimenteerdrijf groot. Hij leverde abstraherende zee-aquarellen af, waarop de lucht en het water bijna in elkaar overlopen. Ook maakte hij voor zijn doen expressieve doeken, zoals een

Collectie Otto Willigenburg / foto: Peete van Spankeren

gezicht op Soest uit 1969; een hommage aan Van Gogh, waarop het wervelende korenveld niet geel, maar turkoois gekleurd is.

Traarbach was wellicht niet het type leraar bij wie 12- tot 18-jarige kinderen aan de lippen hingen. Maar als geen ander kon hij de vreugde van creëren overbrengen. 'Hij zei altijd: gebruik bij het tekenen het beste papier,' herinnert oud-collega Roel van Eerden zich, 'Want stel dat je iets heel moois hebt gemaakt op een stuk krantenpapier, dan heb je daar je hele leven spijt van.' Daarnaast liet de kunstenaar in hem zich gelden in de respectvolle omgang met gereedschap. Een kwast reinig je met water en zeep onder een lopende kraan, bracht hij de leerlingen bij. Hij ruimde tijd in voor kunstbeschuwing, om zo het elitaire etiket dat kleefde aan schilderijen en beeldhouwwerken weg te nemen. Traarbach in de *Amersfoortse Courant* (1967): 'Ik probeer de jeugd te leren zien. Op die manier neem je de drempelvrees weg. Ze gaan gemakkelijker naar een tentoonstelling dan wij in vroeger jaren deden. Ze hebben niet meer het gevoel een tempel te betreden, durven ook een oordeel te vellen.'

VADERFIGUUR

Hij zag het als zijn belangrijkste taak om leerlingen bewust te maken van hun talenten en mogelijkheden. In dat opzicht betoonde hij zich een zuivere sociaal-demo-

Collectie Anke Bakkenes/foto: Peete van Spankeren

crat. Onderwijs, meende hij, is niet louter kennis bijbrengen, maar ook 'een stuk vorming'. Na zijn pensionering sprak hij daar indringend over met Henk Enkelaar, voor het boekje *Ontmoeting met Johan Traarbach* (1987). 'Ik wilde jonge mensen laten ontdekken dat ze meer in huis hadden dan ze zelf dachten, eruit halen wat erin hen verborgen zat. Het meest trokken mij de *underdogs* aan, dat waren vaak leerlingen uit tehuizen. Hele moeilijke kinderen. Ik heb er één bij gehad met wie ik wel een half jaar mee bezig was voordat ik erin slaagde tot hem door te dringen.'

Ijmuiden, pastel, 1980.

Soest, olieverf, 1969.

Zie voor de tentoonstelling van Johan Traarbach p. 24.

Wichard Maassen is verslaggever van *AD Amersfoortse Courant*. Onlangs verscheen van zijn hand een biografie over Johan Traarbach, *Het doet dat nooit komt* (zie p. 23).

Oud-leerlingen bewaren warme herinneringen aan Traarbach. Ze schetsen het beeld van een vaderfiguur met een intellectuele uitstraling. Zijn handelsmerken waren een grijsgroen corduroy jasje, dat hij zelfs aanhield als de musen van het dak vielen, en de eeuwige pijp, bungelend in een mondhoek. Een tekening was in zijn ogen nooit mislukt, mits die maar werd afgemaakt. Scholieren met interesse voor zijn vak stimuleerde hij om door te zetten. Ellen Blad, leerling tussen 1969 en 1972, is hem daar nog dankbaar voor. 'Ik tekende graag, maar was er erg onzeker over. Meneer Traarbach gaf me vertrouwen, ook als mens. Ik heb heel lang niet veel gedaan met tekenen, maar sinds ik beeldhouw, komen de basistechnieken die hij mij aanleerde vanzelf weer boven.'

NEERGAN

Na de invoering van de Mammoetwet in 1968 transformeerde de Jan Ligthartschool in een *leao*. Het werd voor Traarbach steeds moeilijker om zich staande te houden. Er kwam een mondiger type leerling de school binnen, waaraan ook de snel veranderende maatschappij bijdroeg. Respect voor autoriteit was niet langer vanzelfsprekend. En Traarbach bezat niet het natuurlijke gezag van sommige van zijn collega's. Het onderwijs was nooit een roeping geweest, hoeveel voldoening Traarbach ook putte uit de begeleiding van leerlingen. Het vak van leraar bood hem op de eerste plaats bestaanszekerheid. Van vernieuwingen, waarmee de Jan Ligthartschool voorop liep, moest hij niet veel hebben. In de loop van de jaren zeventig ging hij met langdurig ziekteverlof, dat uitliep op zijn vroegtijdige pensionering in 1978. 'Op mijn 58ste was het op,' zei hij daarover in de *Amersfoortse Courant*. Hij zal het vertrek óók hebben ervaren als een bevrijding, want er openden zich nu zeeën van tijd om te schilderen.

Collectie Wichard Maassen/foto: Peete van Spankeren

Alles blinkt weer

De Amersfoortse synagoge heeft een ware schat aan edel metaal en textiel. Maar ongemerkt ging die ernstig achteruit. Een gesprek met restaurator Sharon Manassen.

door GERARD RAVEN

De collectie is onderzocht en beschreven door het Joods Historisch Museum in Amsterdam. Daarbij heeft men de verzameling aangemerkt als een van de belangrijkste van Nederland.

De 22 mooiste voorwerpen zijn in bruikleen gegeven aan Museum Flehite. De oudste zijn 17e-eeuws, het bekendste stuk is het *voorhang* (*parochet*) dat prins Willem V en zijn vrouw in 1787 hebben geschonken. Verder negen *jatten*, vijf stellen siertorens, twee stellen kandelaars, twee wijnbekers, een kruidentoren en een *torakroon*. Ten slotte de ererol van tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen Joodse burgers, die nu in Kamp Amersfoort staat. Een kleiner aantal voorwerpen bevindt zich in de synagoge, waaronder 19e-eeuwse kopieën van siertorens en ander zilverwerk, de torarollen en een modern voorhang.

WIE IS SHARON MANASSEN?

Sharon Manassen heeft een galerie aan huis met werkplaats. Ze is opgeleid aan de Vakschool voor Edelsmeden en Fijne Technieken in Amsterdam en werkt sinds 2000 als zelfstandig zilversmid. In de loop van de jaren heeft haar stijl zich langzaam ontwikkeld van ambachtelijke gebruiksvoorwerpen naar kunst in zilver. Door haar Joodse achtergrond doen voorwerpen uit synagogen haar heel veel.

www.dezilversmid.nl

Jat met tinsoldeer.
Daaronder drie jatten
na restauratie.

Waarom was restauratie nodig?

'De oudste zilveren voorwerpen zijn bij vroegere reparaties gesoldeerd met tin. Deze wijze van restaureren is in een bepaalde periode heel gebruikelijk geweest, maar het zilver wordt zo als het ware opgegeten. Het wordt steeds dunner en de voorwerpen vallen ten slotte uit elkaar. Met name bij antieke restauraties weet je van tevoren nooit wat je tegenkomt. Ik restaureerde een aantal jaren geleden de collectie religieuze voorwerpen van de synagoge van Maastricht en kwam daar hetzelfde probleem tegen. Ik wilde iets solderen en door het te verwarmen zakte het hele stuk als een kaartenhuis in elkaar. Dat

was een dure, maar waardevolle les voor mij. Ik wist het effect van tin, maar niet dat het tussen twee zilveren platen zou zitten.'

Speelde dat ook bij de jatten?

'De opdracht bestond uit de restauratie van onder meer drie jatten, waarvan één gouden exemplaar. Die was ook met tin gesoldeerd, maar dat is niet zo goed te zien en vaak wordt het daarom pas ontdekt als het te laat is. Bij de gouden jat zat er tin op het middeldeel. Ik heb daarom de vier onderdelen uit elkaar gehaald en constateerde dat één van de twee schroefdraden nog intact was. De ander was volledig dicht getint. Het tin zat niet alleen over die schroefdraad, maar was ook in de lager gelegen delen van de jat terechtgekomen.

Allereerst heb ik de tin verwijderd. En dat is echt een heel vies werkje. Ik moest daarvoor mijn atelier schoonmaken en heb ook alle andere stukken waaraan ik werk in veilig-

Sharon Manassen
knipt zilver met
een hefboomschaar.

heid gebracht. Ook gebruik ik speciaal gereedschap, om elk risico van besmetting uit te sluiten. Met het verwijderen van het tin ben ik een dag zoet geweest. Daarna heb ik een nieuwe schroefdraad getapt. Dit betekent automatisch dat de draad dunner wordt, omdat je materiaal wegdraait.'

De siertorens waren vast een grotere uitdaging.

'Ook bij de restauratie van de *rimoniem* wilde ik de originele staat zoveel mogelijk benaderen. Als de sets over honderd jaar weer gerestaureerd worden, dan is niet specifiek te zien wat ik gedaan heb. En dat is goed.'

Siertorens vóór restauratie: het bovenstuk was niet origineel, veel tinsoldeer, ontbrekende bellen en dennenappels.

TERMEN

Een **voorhang** is een kleed dat opzij wordt geschoven als de kast met torarollen wordt geopend. Een rol met delen van de **tora** (het Oude Testament) wordt geopend op een lessenaar om uit voor te lezen. Het aanwijsstokje met een handje heet **jat**. Op een torarol zitten meestal twee siertorens (**rimoniem**), maar ook wel één torakroon. De wijnbekers (**kiddoesj** = heiliging) worden gebruikt bij de zegening die wordt uitgesproken aan het begin van de **sjabbat** en van feestdagen. In een kruidentoren (**besamiem**) worden de kruiden bewaard die een rol spelen bij de **havdala**, de viering van het einde van de sjabbat.

'Eén van de sets was echter zó geruïneerd dat herstel naar originele staat onmogelijk was. Het onderste deel van de trekstang was met een pin erdoorheen gesoldeerd. Ook hier was tin gebruikt. De trekstang was dermate aangetast dat deze niet meer functioneerde zoals ooit de bedoeling was. Het origineel was gedeeltelijk verguld; dit kon nu niet meer gepoetst worden, waardoor het nauwelijks nog opviel. Lossolderen was geen optie; dan komt er zoveel hitte vrij dat er stukken verbranden. Ook de andere twee sets vormden een uitdaging. Ik heb alle onderdelen van de trekstang afgeschoven, waarbij ik soms iets moest bij solderen en soms iets eraf halen. Bij één set (zie foto) was het bovenstuk niet meer origineel, waardoor het bovenste kroontje was misvormd.'

De bellen zijn ook verschillend.

'De belletjes van de siertorens waren een ratjetoe: van

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite.

de verkeerde kleur tot een stijl die compleet afweek van het origineel. Tijdens de restauratie werd mijn vermoeden bevestigd dat de sets meermalen waren gerestaureerd, waarbij alle bellen eraf waren gehaald en niet allemaal goed teruggezet. Na wat gepuzzel heb ik een aantal bellen kunnen terugzetten, maar een deel ook niet. Ik heb gekeken naar afbeeldingen in de literatuur en gezocht naar originele belletjes. Voor de dertig ontbrekende belletjes maakte ik exacte kopieën van de originele.'

WEER TE ZIEN

De zilverschat is twee jaar geleden in de kluis gezet, omdat er een golf van zilverdiefstallen door de musea ging. Nu de stukken allemaal weer stralen laat het museum ze graag weer zien. Dat gebeurt vermoedelijk in maart, wanneer de Vrienden van de Synagoge Amersfoort hun eerste lustrum vieren.

DRAAGT U OOK BIJ?

De totale restauratie kost € 13.000,-. Daarvan is al tweederde binnen van de Stichting Maror, de Stichting Historisch Amersfoort en de Vrienden van de Synagoge Amersfoort. We zoeken nog € 4.500,-. Uw gift is welkom op banknummer NL62 ABNA 0553 2172 16 van de Nederlands-Israëlietische gemeente Amersfoort, o.v.v. restauratie zilver. Bovendien kunt u Vriend van de Synagoge worden. Uw donatie is welkom op NL31 ABNA 0400 3079 44. U ontvangt dan de nieuwsbrief en wordt uitgenodigd voor rondleidingen, lezingen en andere activiteiten.

www.synagogeamersfoort.nl

De voorlopers van HEMA en V&D

Straatbeelden veranderen in de loop van de tijd. Gebouwen worden aangepast en soms zelfs geheel vervangen. De Amersfoortse binnenstad is daar ook niet aan ontsnapt, hoewel het beschermd stadsgezicht is.

door **JAN CAREL VAN DIJK**

Het mooie Amersfoortse stadscentrum wordt gekenmerkt door een aantal echte winkelstraten. Allereerst Utrechtsestraat, Langestraat en Arnhemsestraat, maar natuurlijk ook de Kamp, de Krommestraat en de Grote Sint-Jansstraat. Het lijkt of het aanzien daarvan al jaren gelijk gebleven is en dat panden hoogstens af en toe van eigenaar of branche wisselden. Toch zijn er redelijk recent enorme veranderingen geweest, die de wat ouderen onder ons zich deels nog wel voor de geest kunnen halen.

Twee aanpassingen zijn de belangrijkste geweest. Panden met vooral een woonfunctie werden winkels. En het doorgaande autoverkeer verdween; lange tijd ging dit nog in twee richtingen! Bij de Kamp vond die forse transformatie niet eens zo héél lang geleden plaats.

VAN WOONHUIS TOT WINKELPAND

In het begin van de vorige eeuw waren er ook in de

Links voorzichtig plaats voor automobielen; rechts vooral autogarage.

Nu zit er de HEMA, maar ooit zat er horeca met 'stalling voor rijuigen en paarden'.

Utrechtsestraat nog verschillende panden uitsluitend in gebruik als woonhuis, grotendeels voorzien van eigen hoge stoepen. Verder was er een aantal stalhouderijen gevestigd.

Toen het winkelbestand ging toenemen en de functie van de straat dus veranderde, verdwenen de stoepen steeds meer. Die werden ten slotte allemaal *om niet* afgestaan aan de gemeente, om er een verbeterd wegprofiel voor terug te krijgen. Bij stalhouderijen maakten paarden en koetsen hier en daar eerst nog wel plaats voor de stal-

ling van auto's; er was meestal enige vorm van horeca aan gekoppeld.

Op de plek van de huidige HEMA bijvoorbeeld gebeurde dat in slechts enkele decennia. Dat is heel goed te zien op een drietal oude ansichten. Tot in de jaren vijftig stond er hotel-café-restaurant De Vergulde Wagen annex B.J. Jens. Ooit heette die zaak De Vergulde Vigilante, wat zoiets als een gouden koets betekent. Uiteindelijk moesten ook daar auto's en horeca wijken voor de handelsfunctie.

V&D EN WIM JAQUET

Hetzelfde gebeurde aan de overkant met hotel-café-restaurant De Vergulde Zwaan, later gewoon De Zwaan. Vroom & Dreesmann vestigde zich hier halverwege de jaren dertig. Idem dito bij Hotel Muller aan de Varkensmarkt. Na een verwoestende brand in 1904 kwamen daar eveneens winkels. Onder andere van kledingmagazijn De Dom, dat in 1906 de deuren opende. Vrij recent zat hier babyspeciaalzaak Prénatal, die inmiddels verhuisd is. Een stuk verder, aan het einde van de Langestraat, vond een soortgelijke grote omschakeling plaats. Zo verdwenen sociëteit Concordia en café Amsvorde (later Nieuw Amsvorde, nog weer later Astoria en uiteindelijk dancing Club 33). Nu is er daar de enorme sportzaak van Wim Jaquet gevestigd. In dit geval zijn de oorspronkelijke

Boven: Ook een stalhouderij in de Utrechtsestraat, De Vergulde Zwaan. Onder: Later kwam op deze plek Vroom & Dreesmann. Rechts nog het pand met luiken en ronde dakkapel.

Jan Carel van Dijk is secretaris van de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

panden door het behoud van de voor-gevels overigens nog goed herkenbaar.

ROEMRUCHE HISTORIE

Aan de meeste van dit soort transformaties zit een bijzondere geschiedenis vast. Vanwege spraakmakende ondernemers en hun gezinnen, de speciale producten die in de winkels verkocht werden of de aparte bouwkundige aspecten van de panden. Een voorbeeld

van dat laatste is Langestraat 76, hoek Zevenhuizen. In de *Kroniek* van september jl. is uitgebreid aandacht besteed aan dit gebouw, dat toen terecht imposant werd genoemd. Daarin is nu horeca gepland, maar ooit verkocht de firma Koppelman er bestek, serviezen en andere huishoudelijke artikelen. Daarna was er nog enige tijd een schoenenwinkel.

OPROEP

Over veel meer winkelpanden en andere bijzondere gebouwen in de Amersfoortse binnenstad valt een interessant verhaal te vertellen (zie ook pp. 14-15). Misschien voelt u zich als lezer wel geroepen om dat in de *Kroniek* te doen. U kunt zo'n verhaal zelf schrijven, maar u kunt ook geïnterviewd worden. Mogelijk dat uw bijdrage dan binnenkort hier te lezen is. Uw reacties graag mailen naar: secretariaat@historisch-amersfoort.nl.

'Alles voor de winkel'

In het midden van de vorige eeuw hadden middenstanders het vaak moeilijk. Dankzij familie en de eigen zuil wisten ze het hoofd boven water te houden. Archief Eemland ging op zoek naar de persoonlijke verhalen.

door **JILL BURNIER**

Als *Oral History*-Team van Archief Eemland startten we in 2010 het Project Middenstand in de binnenstad van Amersfoort, 1930-1960. De geschiedenis van ruim twintig Amersfoortse middenstanders werd vastgelegd met *semi-structureerde* interviews (aan de hand van vaste vragen). Dit leverde indrukwekkende verhalen op over het ontstaan van de winkels, hun financiële perikelen, de crisis en de oorlog. Vaak gingen de gesprekken over de sterke gezins- en familieband, de ethiek en de rol van de zuilen.

DE RINKELENDE WINKELBEL

Als een klant de winkel binnenkwam, staakten de gezinsleden hun activiteiten: het vuur onder de pan werd uitgedraaid en de baby die net in bad ging werd in een la gestopt, om zo vanuit het achterhuis de klant zo snel mogelijk te helpen. Dus winkel en gezin waren één. Middenstandskinderen werden op jonge leeftijd betrokken bij de werkzaamheden. Zij bezorgden producten bij klanten of inden geld van openstaande rekeningen. De

Jill Burnier in gesprek met Jan Willem Lunter in zijn manufacturen-winkel Schwitzner aan de Krommestraat.

ervaring die deze kinderen opdeden kwam later van pas, omdat zij vaak de zaak moesten overnemen. Die was namelijk het pensioen van de ouders. Hierdoor konden kinderen onder morele druk komen te staan. Soms betekende dit voor opvolgers het opgeven van dromen over een andere loopbaan. Zo kreeg Joop Lautenschütz een tien voor boekhouden op het eindexamen van de handelschool. De examinator bood hem meteen een baan aan. Hij moest dit echter weigeren, om zijn zieke vader te ondersteunen en later te vervangen in hun slagerij.

**'JE KOCHT BIJ
MENSEN VAN JE ZUIL'**

Naast het gezin vervulde ook de familie een belangrijke rol in het verlenen van steun in moeilijke tijden. Een geïnterviewde vertelde dat zijn vader Jan de Froe een diploma middelbaar tekenen had, maar geen werk kon vinden in zijn vak. Zijn oom vroeg hem om bij hem te komen werken als schoenmaker. Later nam hij de schoenmakerij

Archief Eemland

over en gebruikte hij zijn creativiteit om speciale schoenen voor invaliden te maken.

Een eigen zaak hebben, betekende hard werken. Geld en tijd voor vakantie waren er meestal niet. Er werd hoogstens gelogeed bij familie. Door het drukke bestaan beperkten de sociale contacten van middenstanders zich voornamelijk tot de familie.

STATUS

Er kleeftde meer aan het middenstander zijn dan alleen het werk. Er werd ook een bepaald gedrag verwacht. Een geïnterviewde vertelde dat je als middenstander niet naar de kroeg ging. Hun kinderen speelden zondags niet op straat, dat deden de straatkinderen en (lachend) 'daar hoorden wij niet bij!'.

'NOOIT OP VAKANTIE'

De middenstander had dus status. 'Zorg dat je een winkel hebt, want dan ben je iemand.' Deze status hing af van verschillende factoren, zoals het aantal personeelsleden of de locatie van de winkel. De Langestraat gaf meer status dan de zijstraten. Toch bestond in die tijd veel verborgen armoede onder middenstanders, ook in de Langestraat. Maar hoe arm je ook was, middenstandskinderen gingen niet naar de klompenschool. Ze moesten er verzorgd uitzien. Moeders konden toveren en maakten van opa's oude jas een nieuwe voor de zoon. Modieus was het niet. 'Niet belangrijk,' zei een moeder, 'als het maar schoon en heel is'.

DE MIDDENSTANDERS

Een middenstander had een eigen bedrijf, meestal een eenmanszaak. We spraken met (kinderen van) eigenaren van verschillende bedrijven, waaronder schoenmakerij De Froe, drankhandel Van Wees, verhuisbedrijf Pot, kuiperij Marinus Meester, antiquair Ramselaar, kapper Nijssen, bloemist Smink, begrafenisondernemer Brandsen, elektriciteitsbedrijf Boeken-oogen, slagerij Lautenschütz en bakkerij Vonk.

De ethiek van de middenstander werd sterk beïnvloed door de *verzuijing*, de verdeling in de samenleving volgens geloofs- en politieke overtuigingen. Leveranciers en klanten behoorden tot de eigen zuil. Ook de privé-uitgaven vonden plaats binnen die zuil. Veel middenstanders gaven aan zich verantwoordelijk voor elkaar te voelen in de vaak moeilijke tijden: door onderling te kopen hielpen ze elkaar om te overleven. Een geïnterviewde zei dat hij van zijn moeder bij toerbeurt naar de verschillende katholieke schoenmakers moest gaan: 'Denk erom dat je niet naar De Froe gaat; die is niet aan de beurt.'

Deze sociale controle had een ander opvallend positieve

Archief Eemland

De Langestraat rond 1932. Deze winkels hadden meer status dan die in de zijstraten.

De meeste vraaggesprekken kunt u komen afluisteren bij Archief Eemland.

Het Oral History-Team van Archief Eemland bestaat uit Jill Burnier Gemma Elderhorst-Baten, Anita Klein Starink, Stefanie Massink en Erik Mout.

consequentie, de bedrijfszekerheid: twee middenstanders vertelden dat zij hun bedrijf durfden te starten omdat ze zeker waren van de klandizie van hun geloofsgenoten. Het behoren tot een zuil kon ook een voordeel zijn bij het verwerven van opdrachten van instellingen als kloosters en ziekenhuizen. Middenstanders moesten wel eerst de *gunning* verdienen, dus concurreren met prijs en kwaliteit.

Niet alle ondernemers hebben de sociale druk van de verzuijing zo sterk beleefd. Dat gold vooral voor protestante middenstanders, maar ook voor sommige rooms-katholieken. Een katholieke slager vertelde dat noch zijn personeel, noch zijn leveranciers, noch zijn klanten uitsluitend katholiek waren. Toen de verzuijing in de samenleving verwaterde, verdween ook de morele plicht om zaken te doen binnen de zuilen.

Het leven als middenstander kon zwaar zijn; het was vaak een kwestie van overleven. Maar er was ook voldoening. De meesten waren trots op hun onderneming. Waar zijn ze allemaal gebleven? Sommige zaken zijn geruisloos verdwenen door gebrek aan opvolgers. Enkele moderniseerden en bestaan nog steeds, zoals bloemist Edelweis en de firma Schwitzner. Sommige ondernemers waren zo succesvol dat hun bedrijven uitgroeiden tot grote nationale en internationaal opererende ondernemingen, zoals Pot en Van Wees.

VERRASSENDE ONTDEKKINGEN BIJ EEN VERBOUWING

Muurhuizen ouder dan gedacht

Op een bijzonder schilderachtige manier tekent het verloop van de stadsmuur uit omstreeks 1300 zich nog steeds af in een ring van middeleeuwse huizen. De datering van de kappen geeft nu nieuw licht op de bouwgeschiedenis.

door **SANDRA HOVENS**

Over de geschiedenis van de muurhuizen is al veel geschreven. Geschiedschrijvers Van Bommel en Van Rootelaar concludeerden dat de oude verdedigingslinie rond de stad moet hebben bestaan uit een ring van versterkte huizen. Deze theorie werd in 1959 verworpen door de historici Renaud en Van der Mark. Zij stelden dat stenen huizen in de 13e en 14e eeuw een zeldzaamheid moeten zijn geweest in de stad. Zij verwezen daarbij ook naar historicus Halbertsma, die meende dat de muurhuizen op zijn vroegst in de 15e eeuw zijn ontstaan, gebouwd na de voltooiing van de tweede stadsmuur (rond 1450). Er waren immers veel 16e-eeuwse bouwfragmenten in de muurhuizen aangetroffen.

STRATEGISCHE PLEKKEN

Renaud en Van der Mark gaven in hun artikel aan dat er een paar uitzonderingen zijn: de huizen Groot- en Klein-Tinnenburg (Muurhuizen 25 en 27), Rommelenburg (in de 18e eeuw gesloopt) en Breestraat 52. Tinnenburg en Rommelenburg flankeerden de waterpoort waardoor het water aan de oostzijde de stad binnenkwam. Het is heel waarschijnlijk dat zij op deze strategische plek deel uitmaakten van de eerste stadsmuur, als versterkte huizen. De bogen in de voorgevel van Tinnenburg verwijzen waar-

Onder: Kapconstructie van Muurhuizen 1. Zowel deze kap als die van het buurpand blijken te dateren uit circa 1390.

schijnlijk nog naar de gemetselde weergang die zich oorspronkelijk achter de stadsmuur bevond. In de zijgevel werden bij de restauratie in 1942 aanzetten gevonden van de bogen van de oude waterpoort.

Al langer zijn er vermoedens dat ook op andere strategische plekken nog versterkte huizen in de stadsmuur aanwezig waren. De locaties bij de stadspoorten liggen daarbij het meest voor de hand. In 2005 werd dit vermoeden bevestigd bij Langestraat 9 (nu Vanilia). Ook dit huis bevindt zich in de ring van de muurhuizen. Ernaast stond in de Langestraat de Rodetorenpoort. Bij onderzoek werd duidelijk dat de houtconstructie in dit huis met 18e-eeuwse klokgevel nog dateert uit 1356. Ook dit pand moet dus al in enige vorm onderdeel hebben uitgemaakt van de eerste stadsmuur.

JAARRINGEN

Dankzij *dendrochronologisch* onderzoek kan van veel historische houtconstructies tegenwoordig de ouderdom worden bepaald, op basis van het patroon van de jaarringen. Daardoor werd onlangs duidelijk dat ook in Muurhuizen 1 en 3 nog houtconstructies aanwezig zijn uit de tijd van de eerste stadsmuur. Inmiddels zijn er bij nog enkele andere muurhuizen vergelijkbare resultaten aangetroffen. Daarbij moet natuurlijk zoveel mogelijk worden uitgesloten dat het gaat om hergebruikte bouwmaterialen. De compleetheid en gaafheid van de onderdelen kan daarvoor een aanwijzing vormen.

Muurhuizen 1 en 3 kregen onlangs een nieuwe bestemming. De muziekschool, die hier sinds 1957 was gevestigd, verhuisde naar het Eemplein. De markante huizen werden aangekocht door uitgeverij Deviant, die ze herstelde en verbouwde met respect voor de aanwezige historische waarden. Dit vormde een goede aanleiding om ook de historie van het pand opnieuw onder de loep te nemen.

In de basis volgen deze middeleeuwse huizen de karakteristieke opzet van de muurhuizen. Het zijn brede en ondiepe huizen met een hoge kap, evenwijdig aan de straat. In het souterrain zijn nog delen van de oorspronkelijke (ton)gewelven met steekkappen aanwezig. De verdiepingen daarboven hebben balklagen met moer- en kinder-

binten en oud-Hollandse kapconstructies.

In de 18e eeuw zijn de beide huizen verbouwd. Bij Muurhuizen 3 gebeurde dit het meest ingrijpend. Dit pand kreeg een uitbreiding aan de voorzijde met een nieuwe voorgevel, voorzien van karakteristieke schuiframen. De oude voorgevel kwam hiermee in het interieur terecht en het voordakvlak werd verlengd en iets 'opgetild'. De nieuwe hal aan de voorzijde werd rijk gedecoreerd met stucwerk met engeltjes, marmervloeren en betimmeringen. De achtergevel aan de Zuidsingel kreeg ook schuiframen.

Muurhuizen 1 behield meer het middeleeuwse karakter, met de oorspronkelijke voorgevel, zware muren en kleine raamopeningen. Alleen het souterrain werd hier getransformeerd in 18e-eeuwse vormen. De achtergevel toont diverse bouwfases met een staalkaart aan vensters. Ook bevindt zich hier nog een laat-gotische uitbouw, mogelijk oorspronkelijk een boothuis.

MIDDELEEUWSE ELEMENTEN

Bij eerdere restauraties was al onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de huizen. In Muurhuizen 3 werd toen op de oude voorgevel (die dus een binnenmuur was geworden) een bijzondere middeleeuwse afwerking ontdekt, met een dunne kalklaag voorzien van geschilderd imitatie-metselwerk.

In Muurhuizen 1 was eerder een bewerkte lateibalk ontdekt met het jaartal 1561. Deze balk was voorzien van renaissance-decoraties met *voluten* (krullen). Ook diverse sleutelstukken onder de balklagen hadden vergelijkbare decoraties. Het huis werd daarom als 16e-eeuws gedateerd. De aanwezigheid van andere houtconstructies met oudere, middeleeuwse decoraties in het huis maakte een iets vroegere datering nog mogelijk. Maar wellicht waren deze onderdelen van de hand van een plaatselijke timmerman die wat minder 'bij de tijd' was. Want in Amers-

Muurhuizen 1 en 3 vanaf de Zuidsingel gezien.

LITERATUUR

- A. van Bommel, *Beschrijving van de stad Amersfoort* (Utrecht 1760) 19
- W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580* (Amersfoort 1878) 299
- J.G.N. Renaud & G. van der Mark, 'Middeleeuws Amersfoort. Enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen', *Bulletin KNOB* (1959) 193-226
- H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort* (Schiedam 1959)
- A. van Engelenhoven, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort* (Bussum 2005)

Sandra Hovens is medewerker van de afdeling SO/Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.

foort kwamen ook in de 16e eeuw nog veel middeleeuwse decoraties voor.

Na recent dendrochronologisch onderzoek is het echter aannemelijk geworden dat Muurhuizen 1 en 3 aanzienlijk ouder zijn dan 1561. De beide kapconstructies werden gedateerd op circa 1390! De grote baksteenformaten (28-30 cm lang) in de gevels van Muurhuizen 1 sluiten daarbij goed aan. In dat geval bestonden Muurhuizen 1 en 3 dus al toen de tweede stadsmuur rond Amersfoort nog niet gereed was en waren de huizen in enige vorm onderdeel van de eerste stadsmuur.

CONCLUSIES

In hun artikel 'Middeleeuws Amersfoort' concludeerden Renaud en Van der Mark in 1959 dat vrijwel alle Muurhuizen dateren uit de periode na de voltooiing van de tweede stadsmuur (na 1450). Zij noemden hierop slechts drie uitzonderingen. Recent onderzoek geeft echter veel aanwijzingen die erop duiden dat meer muurhuizen dateren van (ruim) voor 1450 en dat deze dus al onderdeel uitmaakten van de eerste stadsmuur. Misschien zaten de oude geschiedschrijvers Van Bommel en Van Rootselaar er dus niet zo ver naast met hun theorie dat de Muurhuizen een ring van versterkte huizen vormden. Ze verwezen daarbij ook naar de oude huisnamen als Tinnenburg, Rommelenburg, Nieuwenburch, Prattenburg en Bollenburg. Ze schetsten misschien een wat te romantisch beeld, maar duidelijk is dat er in steeds meer muurhuizen inmiddels 14e-eeuwse bouwsporen worden aangetroffen. Dit maakt nieuwsgierig en geeft aanleiding voor verder onderzoek. Daarom zullen Monumentenzorg en de stadsarcheologen opnieuw de geschiedenis van diverse muurhuizen onder de loep nemen. Mogelijk kunnen we dan de vermoedens bevestigen en wordt de geschiedenis van de muurhuizen nog boeiender.

Gezicht op Rome

Dankzij goed opletten in de veilingwereld werd een topstuk aangekocht. Waarom is dit zo'n belangrijke aanwinst?

door ALBERT BOERSMA

Rome met zijn barok- en renaissancekoepels, antieke monumenten en heuvels is door de eeuwen heen een geliefd onderwerp voor kunstenaars. Ook de Amersfoortse schilder Matthias Withoos (1627–1703) verbleef een tijd in Rome en heeft deze prachtige stad meermaals geschilderd.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Museum Flehite bezit verschillende parkgezichten van Withoos waarop een belangrijk gebouw op de achtergrond te zien is, zoals de Sint Pieter. Maar een groot stads-panorama van Rome ontbrak nog in de collectie. Er zijn vijf grote gezichten op Rome door Withoos bekend, waarin hij een groot deel van de stad laat zien. Eén is gedateerd 1673 en dat zal ook wel voor de andere gelden,

Rome vanuit het noorden.

hoewel Withoos al in 1651 in Rome was geweest. Ze zijn op één na in particulier bezit. Elk van deze schilderijen laat Rome zien vanuit een andere richting; dat van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vanuit het noorden (zie afbeelding links).

BUITENKANS

Onverwacht werd op zaterdag 23 september jl. één van de vijf gezichten op Rome, het grootste, aangeboden bij veilinghuis Köller in Zürich. Het schilderij hoorde in de jaren zestig tot de privécollectie van kunsthandelaar Houthakker in Amsterdam en kwam in 1972 in het bezit van Kunstgalerie Kurt Meissner te Zürich, die het weer doorverkocht aan een particulier. De dag na de veiling bleek dat het schilderij niet verkocht was. De Collectiecommissie en het bestuur van de OVF besloten daarop een poging te wagen het schilderij aan te schaffen. In de *aftersales* kon het schilderij voor een relatief lage prijs worden gekocht.

Dit uitzicht vanaf de Gianicolo, de heuvel op de westelijke oever van de Tiber, laat Rome zien vanuit het zuiden. Withoos koos een vrij hoog standpunt om de Eeuwige Stad goed te kunnen laten zien, net als bij zijn *Gezicht op Amersfoort*. Een klassiek Hollands recept dat Withoos ook op zijn beroemde Amersfoortse leerling Caspar van Wittel heeft overgebracht. Matthias heeft het stadsgezicht waarschijnlijk in zijn werkplaats in Hoorn geschilderd.

Withoos herhaalde onderdelen uit andere werken. Ze zijn nooit helemaal identiek, maar wel herkenbaar als onderdelen van zijn werk. Bijvoorbeeld de man die langs een bedelende vrouw met kind loopt. Dit is ook te zien op zijn *Gezicht op Lyon* in het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis (afbeelding midden). Mogelijk was het kind ziek en verwees hij zo naar de barmhartigheid. De derde foto is van een werk in particulier bezit.

derd. Als protestant was hij in 1672 daarheen gevlucht voor de katholieke Fransen die voor de poorten van Amersfoort stonden. Hoorn was de geboortestad van Withoos' vrouw. Zijn leerling Van Wittel ging mee. Een

VERPAKTE BOODSCHAPPEN

- Het is het einde van de dag (= het leven), het leven is eindig. De bladeren worden al bruin en sommige steeltjes zijn letterlijk al geknakt. Zelfs de stokroos (groeit naar de hemel) kent verval.
- Je denkt te kunnen bouwen wat je wilt, maar de Ponte Rotto is al in verval.
- Vervallen graf van Nero: ook deze bekende keizer is er niet meer.
- De stekelige planten (distel) verwijzen naar de doornenkroon van Christus (symbool van martelaarschap).
- De vaas staat voor rijkdom en overvloed, maar ook die zijn vergankelijk.

jaar later was diens leertijd volbracht en reisde hij naar Italië. De panorama's van Withoos hebben zeker activerend gewerkt op Van Wittel, die het Italiaanse stadsgesicht zou transformeren: van een sporadisch door architectuur- en landschapsschilders beoefend sub-genre tot een nieuw, volwaardig en zeer succesvol specialisme (het *vedutisme*).

Op het schilderij zien we naast de Sint Pieter en de Engelenburcht nog veel meer gebouwen en sculpturen die we vandaag nog (her)kennen, zoals de Villa Medici (Withoos

De nieuwe aanwinst: Gezicht op Rome vanaf de Gianicolo. Olieverf op doek, 102 x 181 cm. Gesigneerd *M Withoos* (rechts onder op het zandpad).

LITERATUUR

- Bernard Aikema & Boudewijn Bakker, *Schilders van Venetië* (Den Haag 1991)
- An Zwollo, *Hollandse en Vlaamse Veduteschilders te Rome, 1675-1725* (Assen 1973)
- Ronald de Leeuw, *Herinneringen aan Italië: kunst en toerisme in de 18e eeuw* (Zwolle 1984) 126-127

Met dank aan drs Judith Th.M. Verberne, gids van Rome en provincie.

Albert Boersma is lid van de OVF-Collectiecommissie.

heeft voor kardinaal Leopoldo de Medici gewerkt), en de Ponte Rotto (de gebroken brug). Daarnaast zijn ook bekende sculpturen te zien: de Lupa Capitolina of Capito-lijns Wolvin, het vermeende graf van Nero en de ruim 1,5

- 1 Westelijk deel van de muren rond het Vaticaan
- 2 Lupa Capitolina
- 3 Graftombe van Nero
- 4 St. Pieter
- 5 Cortile delle Pigna, nu onderdeel van het Vaticaan Museum
- 6 Santa Maria del Popolo
- 7 Medici-vaas
- 8 Villa Medici
- 9 Trinità dei Monti
- 10 Engelenburcht
- 11 Engelenbrug
- 12 Ponte Rotto
- 13 Romeins altaar

meter hoge Medici-vaas die vroeger in de tuin van Villa Medici stond en nu nog altijd een van de pronkstukken van het Uffizi in Florence is. Deze vaas staat ook op andere schilderijen van hem in het museum.

STOF TOT NADENKEN

Dit schilderij was (naast een mooi panorama op Rome) bedoeld om de 17e-eeuwer thuis eraan te herinneren op het rechte pad te blijven (zie kader). Aards plezier was eindig; het ging om het leven na de dood. Dit genre noemde men *vanitas* (letterlijk ijdelheid). Uiteindelijk is alles vergankelijk!

Het schilderij wordt nu gerestaureerd door Ep de Ruiter van het museum. Het is vermoedelijk in december af, maar ook te zien bij de lezing van 31 januari (zie p. 24).

Ontwerpwedstrijd Belgenmonument

Het Belgenmonument is in Nederland nauwelijks bekend. FASadE bedacht dat deze herdenkingsplek ook symbool kan staan voor de huidige opvang van ontheemden.

door **JOHANNA VAN DER WERFF**

FASadE vroeg daarom om creatieve ontwerpen, in samenwerking met de gemeente Amersfoort. De wedstrijd was bedoeld voor architecten, landschapsarchitecten, ontwerpers en kunstenaars in Nederland en Vlaanderen. Er kwam maar liefst 133 ontwerpen op de plek van de inwijding. In de maand oktober maakte de vakjury een keuze.

CRITERIA

De jury stelt in zijn rapport voorop dat de opgave van FASadE interessant, relevant en actueel is. Zij noemt deze ~~tegelijkertijd bekend, en bestaand, makelij. Wat~~ die betekenis niet of nauwelijks meer uitdraagt? De jury ziet volop mogelijkheden voor het Belgenmonument om te dienen als plek die symbool staat voor de opvang van vluchtelingen en ontheemden in bredere zin. Het is hoog gelegen op de Amersfoortse Berg, waarbij de stad ook nog het kadastrale middelpunt van Nederland is.

DIVERSITEIT

De jury was onder de indruk van de diversiteit en de kwaliteit van veel inzendingen. Het was niet eenvoudig tot een winnaar te komen. De zeven genomineerden zijn ieder op hun eigen bijzondere manier met de opgave omgegaan: hetzij sculpturaal, hetzij landschappelijk, hetzij door het toevoegen van een kleiner of groter volume op de plek.

De ontwerpen
zijn nog te zien
tot 26 november
(zie p. 24).

Johanna van der Werff is directeur van FASadE, het Forum voor Architectuur en Stedenbouw in Amersfoort.

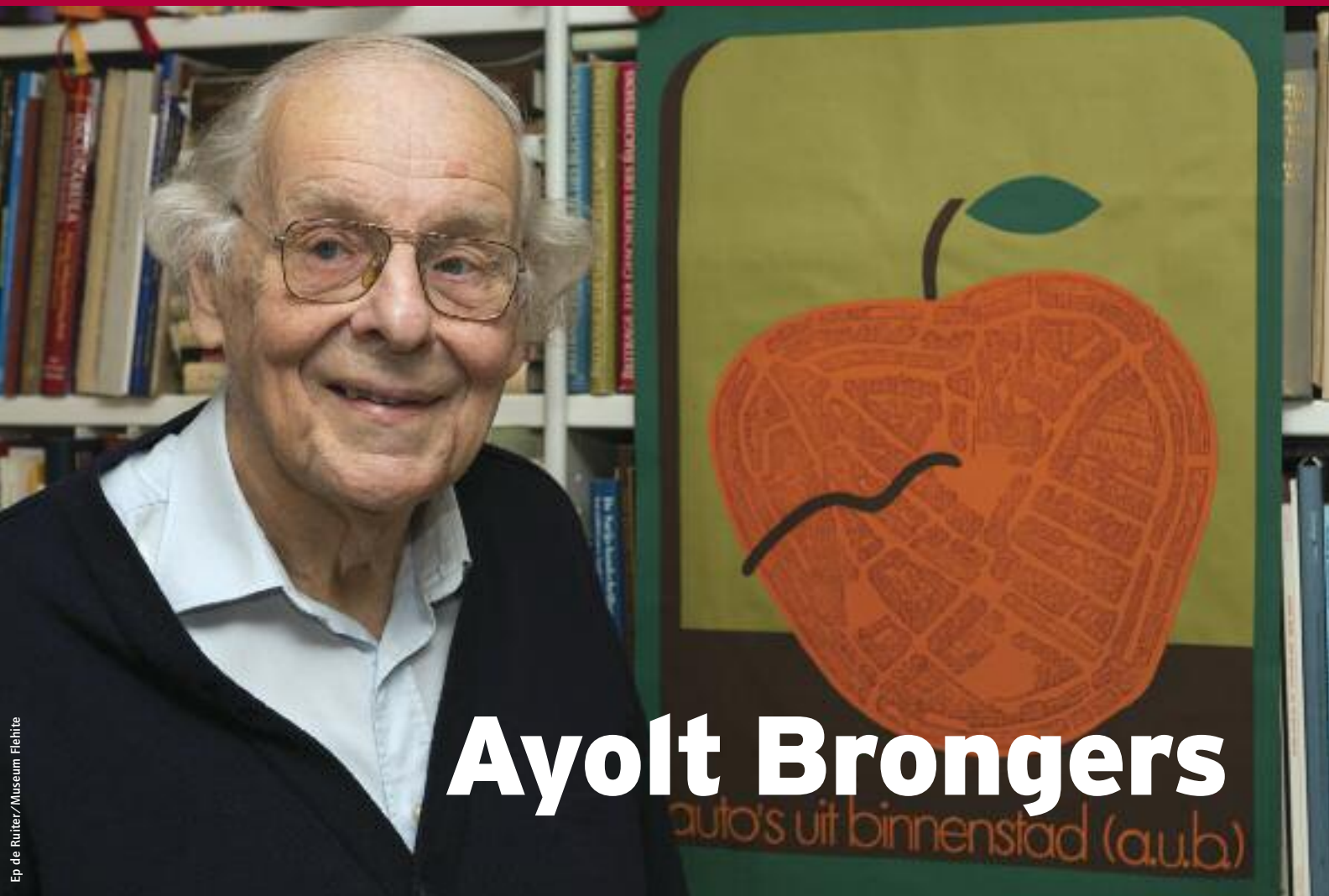
Dat laatste ondersteunt de ene keer het bestaande Belgenmonument, maar de andere keer contrasteert het daar juist mee. Stuk voor stuk kunnen de genomineerden daarmee waardevolle toevoegingen zijn voor de plek.

MUSEUM VOOR GASTVRIJHEID

Ten slotte won Matthijs la Roi. De jury heeft grote waardering voor zijn sculpturale vormtaal. Het ontwerp getuigt van een onmiskenbaar eigentijdse opvatting, maar heeft ook sterke referenties met het Belgenmonument.

Het nieuwe gebouw gaat overduidelijk een dialoog aan met het hoofdgebouw en de muur. La Roi geeft nieuwe impulsen, maar laat het historische monument volledig in zijn waarde. Het voegt kwaliteit toe aan het bestaande, nogal gesloten monument en geeft dit hernieuwd betekenis. Het is een duidelijk sprekend gebaar, maar ook ingetogen en bescheiden. Ook aan het doel om informatie over te dragen aan bezoekers, voldoet het ontwerp op een originele en aansprekende manier.

Ayolt Brongers

Hoe kom je als afgestudeerd chemicus tot zo'n grote liefde voor Amersfoort? Eigenlijk ging dat vanzelf. Al van jongs af aan las ik de wat 'betere' boeken. Over het hoe en waarom van de dingen en het leven, maar bijvoorbeeld óók over kunstgeschiedenis. Op de middelbare school in mijn geboorteplaats Den Haag en later als student in Leiden raakte ik verder gebiologeerd door de geschiedenis van de natuurwetenschappen. Ten slotte bepalen die vandaag de dag heel veel van ons handelen.

Maar tussentijds was er ook ineens meneer Boelens uit Groningen, van beroep doodgraver. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog moesten we evacueren en werd ik bij hem ingekwartierd. Zijn grote hobby was het determineren van fossielen, die hij bij zijn spitwerk vaak tegenkwam. Dat heb ik geweten! Binnen de kortst mogelijke tijd wist hij zijn enthousiasme op mij over te brengen, mede doordat hij mij meenam naar paleontologische musea.

Later in Leiden ontwikkelde zich de cultuurhistorische belangstelling. Niet moeilijk in zo'n mooie stad met bovendien een goede archiefdienst om zaken lekker uit te pluizen.

Nog tijdens mijn diensttijd bij de marine kreeg ik het idee een en ander te combineren. Spontaan meldde ik mij

Leden van de Oudheidkundige Vereniging Flehite vertellen hoe hun specialisme ook waarde kreeg voor het Amersfoortse erfgoed.

Ayolt Brongers was voorzitter en is erelid van de OVF; naar hem is de tweejaarlijkse Brongerslezing genoemd.

aan voor een functie bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Ik stelde dat de archeologie meer gebruik moest maken van natuurwetenschappelijke methodes en gelukkig was men dat met mij eens. Een boeiende loopbaan volgde, waarbij ik merkte dat ook Amersfoort een bijzondere stad is, vooral op het gebied van de monumentenzorg.

Jong en fanatiek vond ik zelfs dat er nog meer te doen was dan in Leiden. De stad zelf deed naar mijn bescheiden mening te weinig aan archeologie. Voor het tijdschrift *Flehite* (dat toen nog los stond van de Oudheidkundige Vereniging met die naam, OVF) schreef ik een groot artikel en vroeg mij daarin af waarom het hart van Amersfoort appelvormig is. Mijns inziens heeft dat te maken met de ondergrond en de hoogteverschillen. Het artikel zou er mede toe leiden dat onze stad een eigen archeologische dienst kreeg!

Bestuurlijk raakte ik bij de OVF betrokken toen ik bij wat strubbelingen bemiddelde en professionalisering van het museum voorstond. Ettelijke jaren mocht ik vervolgens redacteur zijn van het tijdschrift en later van het jaarboek. Mede door de OVF geniet ik nu van leuke contacten en ook de tips die je mensen soms kunt geven. Zoals bij lezingen of tijdens het Historisch Café.

Bram Boers

Ep de Ruiter/Museum Flehite

Mijn belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog is altijd groot geweest. Samen met mijn echtgenote heb ik uitgebreide reizen gemaakt naar de slagvelden rondom Ieper in België en Verdun in Frankrijk. Nog altijd is het verbijsterend de plaatsen te zien waar zoveel jonge mannen gesneuveld zijn.

Mijn kennis van de oorlog werd later nog verdiept door het lezen van de Engelse *War poets* en boeken als het onvergetelijke *Goodbye To All That* van Robert Graves en de trilogie van Pat Barker. Ik denk nog wel eens aan mijn vader, die in 1913 werd opgeroepen voor militaire dienst in Amersfoort. Hij stond op het punt af te zwaaien, toen de mobilisatie werd afgekondigd. Zo kon hij, zeer tegen zijn zin, nog vier jaar soldaat blijven.

Zo'n twintig jaar geleden kocht ik in een antiquariaat in Veenendaal een aantal blaadjes die in Kamp Zeist voor de Belgische geïnterneerde soldaten waren uitgegeven. Toen ik de eigenaar vroeg of hij nog meer zaken had die op de Eerste Wereldoorlog betrekking hadden, werd ik naar de zolder verwezen.

Tot mijn grote verrassing vond ik een aantal affiches die met de Belgische geïnterneerden te maken hadden. In Amersfoort werden concerten gehouden waarvan de op-

brengst ten goede kwam aan de vluchtelingen. Op deze posters werden de concerten aangekondigd. Ik besepte dat dit een buitenkansje was en nam het unieke materiaal graag mee.

Eén van de affiches heeft jarenlang op mijn studeerkamer gehangen, tot we vorig jaar besloten te verhuizen. Noodgedwongen moet je dan gaan opruimen en een beslissing nemen over wat je wilt meenemen naar je nieuwe huis en wat je wilt afstoten. Mijn grootvader was in Veenendaal groothandelaar in tabak geweest; zulke voorwerpen besloten we te schenken aan het mooie museum in Veenendaal met haar enthousiaste medewerkers.

De posters moesten natuurlijk naar Museum Flehite. Hoewel ik geen geboren inwoner van Amersfoort ben, heb ik er vanaf 1975 gewerkt en allengs een grote liefde voor deze prachtige stad gekregen. De tientallen tentoonstellingen in het museum hebben die liefde alleen maar groter gemaakt. Ik ben steeds weer verbaasd dat een middelgroot museum zulk een gevarieerde reeks van boeiende tentoonstellingen kan realiseren. Zo herinner ik mij exposities over jukeboxes, motorfietsen en vele schilders. Uit dankbaarheid voor al dat moois hebben mijn echtgenote en ik de posters graag aan het museum geschonken.

Flehite : historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 17 (2016)

ISSN 1567-7532, 176 pp gebonden, € 18,90, verschijnt 25 november
Acht artikelen over Wolfert van Kouwenhoven en Nieuw-Amsterdam, waterschappen in de 17e eeuw, een onbekend schilderij van Bloemaert, de OLV-toren en andere torens, de ontploffing van de OLV-kapel in 1787, burgemeester Van Randwijck, de etsen van stadsgezichten Dirk Harting, de evacuatie van 1940.

Dirk Willem Folmer, Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942

(Zutphen: Walburg Pers 2016), ISBN 978 94 6249 155 7, 484 pp geb., € 39,50
Tweede druk van de uitgave uit 2005. Een meeslepend verhaal over de onmenselijke behandeling van de gevangenen en over zijn eigen ontsnapping.

Wil Schackmann, De kinderkolonie : 'Tot een werkzaam leven opgeleid' : De wezenopvang in Veenhuizen (1824-1859)

(Uitgeverij Atlas Contact 2016), ISBN 978 90 4503 247 4, 393 pp, € 21,99
Leest vlot. Amersfoortse wezen komen maar viermaal voor.

J.F.H.H. Beekhuizen e.a., Tinnen stadskannen in de Lage Landen : hoe wij gepresenteerd werd

(z.p.: Stichting Nederlandse Tinbibliotheek i.s.m. Nederlandse TinVereniging en Vlaamse Tinvereniging, [2016]), ISBN 978 90 8253 820 5, 216 pp
Naast de grote 16e-eeuwse Amersfoortse kannen in Museum Flehite aandacht voor twee eenvoudiger Amersfoortse kannen (48 cm) in het Rijksmuseum.

Louis Francken, Les oubliés de la Grande Guerre : enquête sur le veçu des 30.000 soldats belges internés aux Pays Bas de 1914 á 1918

(Arquennes (België): Editions Mémogrammes, 2016), ISBN 978 29 3069 836 6, 165 pp, € 20,- bij Museum Flehite
De twee grootvaders van de auteur verbleven als Belgische soldaten in Kamp Zeist.

Wichard Maassen, Het doet dat nooit komt

(Amersfoort, Bram & Guido, 2016)
ISBN 978 90 8213 131 4, 152 pp, € 19,90
Zie pp 8-9.

Guido de Wijs en Bram Petraeus, De straat volgens Bram & Guido

(Amersfoort, Bram & Guido, 2016) ISBN 978 90 8213 131 4, 152 pp, € 22,50
Bundeling van artikelen uit de Amersfoortse Courant.

Annemieke Hoogenboom e.a., Jan Weissenbruch

(Bussum: Thoth 2016), ISBN 978 90 6868 711 8, 176 pp. gebonden, € 29,90
Het schilderij van de Koppelpoort (1861) in Museum Flehite is een van de bekendste werken. Ook zijn landschappen zijn geliefd door hun heldere licht en eigen sfeer. Zie expo p. 24.

Ruud Hopster, Wandelingen door Hoogland : sporen van ons verleden

(Hoogland: Historische Kring Hoogland, 2016) 128 pp, € 10, verkrijgbaar bij Bruna en Promera Hoogland
De wandelingen van de afgelopen vier jaar zijn gebundeld. De nadruk ligt op de 19e eeuw.

Serie CAR-rapporten

42 Gronddepot Nijkerkerstraat Amersfoort, 24 pp • 43 CNME, Schothorsterlaan, 20 pp

Serie Amersfoort onder ons

42 Hogeweg 265, archeologisch vooronderzoek, 48 pp • 44 Grebbeliniedijk, locaties

De Schans en Coelhorst, 44 pp.

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld; NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum.

NGV = Nederlandse Genealogische Vereniging, amersfoort.ngv.nl.

OVF = Oudheidkundige Vereniging Flehite.

100 JAAR BELGENMONUMENT

www.amersfoort.nl/project/programma-100-jaar-belgenmonument.htm. Rondleiding door gids, zie: www.gildeamersfoort.nl

Dinsdag 29 november, 20-22 uur

OVF-lezing door Onno Maurer: *Rik Wouters* n.a.v. tentoonstelling Museum Flehite.

T/m 26 november

De Grote Oorlog: Belgen in het Soesterkwartier. Tentoonstelling in het Wijkmuseum. Zie onder.

Zaterdag 26 november

Ontwerpwedstrijd Belgenmonument. FASadE-tentoonstelling in het voormalige ABN AMRO-kantoor, Stadsring 65 (zie p. 20).

Vrijdag 2 december, 20.30 uur

De Grote Oorlog. Theatervoorstelling. Zie www.lieievrouw.nl.

T/m 8 januari

Rik Wouters en Nederland. Tentoonstelling in Museum Flehite. Zie het vorige nummer van *Kroniek*, pp. 6-7.

T/m 31 januari

Belgenmonument: metselen voor vrede. Tentoonstelling in Archief Eemland.

Donderdag 1 december, 20-22 uur

NGV-lezing door Timo d'Hollosy: *Het skelet van onze voorouders*.

Donderdag 8 december, 17-18.30 uur

Historisch Café in Museum Flehite.

Zondag 26 december, 11.30 en 14.30 uur

Wandelconcert van Mannenzaal via Sint-Aagtenkapel naar de Lutherse Kerk. Drie concerten van een half uur. Met kort bezoek aan Museum Flehite. Zie www.geelvinck.nl.

T/m 8 januari

Jan Weissenbruch. Tentoonstelling in Teylers Museum, Haarlem. Zie p. 23.

T/m 8 januari, dagelijks 12-17 uur

Johan Traarbach. Tentoonstelling in Mariënhof. Zie pp. 8-9.

Donderdag 12 januari, 17-18.30 uur

Historisch Café in Museum Flehite.

Donderdag 19 januari, 20-22 uur

NGV-lezing door Greta De Vliegheer: *Family-search*.

Dinsdag 31 januari, 20-22 uur

OVF-lezing door Albert Boersma: *Stof tot nadenken: Matthias Withoos*. Zie ook pp. 18-19.

Donderdag 9 februari, 17-18.30 uur

Historisch Café in Museum Flehite.

Dinsdag 28 februari, 20-22 uur

OVF-lezing door Anton Groot, Johan Galjaard, Max Cramer: *David Zuiderhoek*. Zie p. 23.

21 januari-23 april

Collectie Wim van der Meer. Tentoonstelling van hedendaagse figuratieve kunst.

T/m 31 oktober

Lutherjaar. De protestantse gemeente Amersfoort organiseert allerlei activiteiten i.h.k.v. 500 jaar protestantisme, o.m. stadswandelingen door het Gilde en twee series lezingen van de Volksuniversiteit en de Hogeschool voor Ouderen. Het programma-magazine is af te halen in Museum Flehite en te vinden op pkn-amersfoort.nl/reformatie.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de collecties van Archief Eemland en Museum Flehite.

Wijkmuseum Soesterkwartier

Sint-Bonifaciusstraat 61, elke zaterdag van 12.00-17.00 uur en op afspraak. 033 463 5661, www.wijkmuseumsoesterkwartier.nl

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

verschijnt vier maal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt;
- Stichting Archeologie Amersfoort voor € 25,- per jaar, met optie jaarboek Flehite.

Oudheidkundige Vereniging Flehite
Secretaris: Jan Carel van Dijk
Toscastraat 1 • 3816 TH Amersfoort
033 475 12 49
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
Bezoekadres: Westsingel 50
Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Afdeling SO/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 1
Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
Bezoekadres: Het Eemhuis, Eemplein 73
Open: ma-vr 9-17 uur; inzien van originele stukken alleen op afspraak

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA)

Centrum voor Archelogie
Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
www.stichtingarcheologieamersfoort.nl
info@stichtingarcheologieamersfoort.nl
Bezoekadres: Langegracht 11
Open: wo 14-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Jan Carel van Dijk • Lydia Edelkoort • Gerard Raven • Francien Snieder • Dirk Steenbeek

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meninge(n) verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Tentoonstelling van de *Kroniek* wordt mede mogelijk gemaakt door:

Van de **Burgt Strooij**
bouw- en restauratiebedrijf
<http://www.vandeburgtstrooij.nl>